

JEDAN PRILOG POETICI ISTORIJSKOG ROMANA
(NA PRIMJERU ROMANA *DERVIŠ I SMRT MEŠE SELIMOVIĆA*)

O pojmu i shvatanju istorije dosada su napisane čitave biblioteke. Stoga nije čudno što se u svemu tome našao i jedan spis sa bizarnim naslovom: *O koristi i šteti istorije za život*. Njegov autor je, ko bi to očekivao, niko drugi nego Fridrih Niče. Bizarna su i njegova početna razmatranja o filozofiji istorije. »Posmatraj stado koje pase pored tebe: ono ne zna šta je juče, šta je danas«, kaže se tu. A onda se, na istom mjestu, ta misao razvija u ovom smjeru: »Kada bi čovek jednom upitao životinju: zašto mi ne pričaš o svojoj sreći i samo me posmatraš? ona bi odgovorila i rekla: to biva stoga što uvek odmah zaboravljam šta sam trebala reći – no tu bi već zaboravila ovaj odgovor i začutala.«¹

Ova zamišljena scena u Ničevom spisu neprimjetno se našla na jednoj obali moje pažnje u istom trenutku kada se s druge strane, kao iz negativa, postepeno počela razvijati njoj po nečem slična jedna slika u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića. Ta slika počinje detaljom kada Ahmed Nurudin, ošinut prvom slutnjom iskušenja koja mu predstoje, stoji pored ograde iznad rijeke, osluškujući teško disanje noći i njene čudne zvukove, »jasne i prečišćene, kao da su se odbijali od stakla.«² Izuzetnost tog doživljaja naš junak prepoznaje po tome što mu se tako nešto događa »vjerovatno jedini put u životu«. A dešava mu se da tajanstvene šumove i glasove noći doživljava kao ono što stvarno jesu: da mu se ukazuju kao znak i objava stvari izvan njegovog iskustva. On ih sluša i gleda »izdvojen, neumiješan, bez tuge i bez radosti, ne kvareći ih i ne popravljajući.« Oni žive sami, bez njegovog učešća i neizmijenjeni njegovim osjećanjima: »Tako samostalni, istiniti, nepretopljeni u moju misao o njima, ostavljali su pomalo ravnodušan utisak, kao tuđa neprepoznata stvar, nešto što se dešava, što biva mimo svega, zaludno i nepotrebno.« Iz tog doživljaja razvija se u njemu spoznaja o tragičnosti čulnih utisaka zarobljenih »nasiljem misli«, spoznaja koja ga vraća u djetinjstvo i »zaštićeno blaženstvo toplog i tamnog praizvora«. Sve to prerasta u čudnu viziju koja se prostire progresivno unazad, do trenutka kada rijeka počinje da teče nazad prema izvoru, kada kamen sa njenog dna kao riba bjelog trbuha isplivava na površinu, a sitni nabori vode okovani srebrom mjesečine odjednom postanu nepomični.

To zaustavljanje zbivanja i njihovo pokretanje unazad, prema početku, važan je putokaz za razmatranje ovog romana sa aspekta koji je naznačen u naslovu ovog teksta. Onako kako su zbivanja i događaji zapamćeni na filmskoj traci, i mogu se

¹ Fridrih Niče, *O koristi i šteti istorije za život*, II izdanje, preveo Milan Tabaković, Grafos, Beograd, 1986, 7.

² Obilježavanje citata iz nekog, posebno opštepoznatog beletrističkog djela koje je predmet analize, očito ima smisla samo ako su ti podaci, u okviru cjelokupnog istraživačkog postupka, jedna od pretpostavki da se dođe do očekivanog rezultata. Ovdje to nije slučaj, pa se stalno ponavljanje informacija o izdavaču, mjestu i godini izdanja i stranicama sa kojih se citira, čini izlišnim.

zaustavljati i pomjerati unaprijed ili unazad, tako su i u ovoj viziji Ahmeda Nurudina događaji i senzacije čovjekovog života obuhvaćeni ljudskom mišlju kojom se dalje stavljaju u pokret u skladu sa svrhom i smislom na koji se u ovom slučaju ne može uticati i koji se ne može kontrolisati. Spoznaja da je ključni, tragični trenutak u svemu tome upravo onaj kada stvari iz svoje nevinosti i čistote bivaju pokrenute zbivanjem iz koga izlaze kao misao o sebi, istovremeno je i početak drame Ahmeda Nurudina, koju prihvatamo kao dominirajuće značenje ovog romana. Nad slikom rijeke koja teče unazad Ahmed Nurudin postaje svjestan gdje je i u čemu je prokletstvo koje će ga pratiti i s kojim će se nositi do sudnjeg dana: »Tada mi je došlo do svijesti da to oživljava moja misao, počinjući da preobraća ono što vidim i čujem u bol, u sjećanje, u neostvarive želje. Iscijedeći sunder moga mozga počeo je da se natapa.«

Meša Selimović na ovom mjestu u svom romanu govori o jednom iznimnom trenutku pojedinačnog ljudskog života, a Niče u svom spisu koji smo na početku citirali, slikovito ukazuje na tačku iz koje se razvijaju prvi obrisi teorije – kada čovjek počinje da se sjeća, a ono što mu se dogodilo pretapa u misao o tom događaju i tako postaje dio iskustva svekolikog ljudskog života. U poređenju ove dvije slike ne samo da ne osjećamo nesrazmjernost između bezmjernosti istorije i jednog ljudskog trenutka u njoj, nego ih zatičemo praktično na istoj razini. Za životinju, jedinku iz svog stada Niče kaže da »živi *neistorijski*: jer se rađa u sadašnjici, kao neka brojka«,³ to jest »pojavljuje se svakog trenutka u potpunosti kao ono što jeste«. ⁴ Zvukovi noći koje Ahmed Nurudin osluškuje također su se »javljali kao ono što jesu«. Dospjeli smo, dakle, do praga preko koga u jednom slučaju prelazimo ulazeći u predvorje gdje počinje istorija, dok se u drugom slučaju zatičemo u povlaštenom trenutku kada stvari svakodnevnog čovjekovog života dramatično počinju da nas se tiču, prelazeći iz čistog i nevinog vida postojanja u neki oblik superiornog i neravnopravnog partnerstva u odnosu na ljudsku jedinku.

Početi impuls i u jednom i u drugom slučaju je isti. Isti je i princip kako se taj početni događaj dalje razvija: u oba slučaja on se pretapa u misao o onom što se desilo i tako reprodukuje u sopstveni, otuđeni, institucionalizovani vid postojanja, sa pogubnim povratnim dejstvom. O kakvom se dejstvu radi svjedoči i ono što slijedi, i u jednom i u drugom slučaju. Ničevo pretpostavljeno pitanje jedinki iz stada što pase, koja kako on kaže živi neistorijski, glasi: zašto mi ne pričaš o svojoj *sreći*? Na drugoj strani, junak iz Selimovićevog romana počinje shvatati kako se ono što gleda i sluša pored ograde iznad rijeke mišlju preobraća u *bol*, u *sjećanje* i *neostvarive želje* – sve ono što je na suprotnoj strani od spokojstva i sreće. Linija koja dijeli prostor sreće od prostora u kome se odvija ono čime se sreća iznevjerava i ugrožava, prelazi se na onom mjestu i u onom trenutku kada se iz neistorijskog prelazi u istorijski vid egzistencije, tj. kada stvar prestaje biti ono što je sama po sebi i počinje da dobija sopstvenu »istoriju«, ulazeći u sistem posrednih odnosa i veza u kojima se gubi njen prvobitni identitet. (U svakodnevnom životu čovjek sve to ne

³ Niče, 7.

⁴ Niče, 8.

osjeća, ne primjećuje ili, što je najčešće, naprosto ne identifikuje.) Taj proces, još uvijek apstraktan kada je u pitanju shvatanje istorije, poprima drugačije karakteristike i razmjere kada se odvija u prostoru romana, gdje se kao u svom prirodnom ambijentu najpotpunije iskazuje i dramatično zaoštava. U Ničevoj slici radi se o začetku pomenutog procesa i slutnji njegovog ishoda, u Selimovićevom romanu je u pitanju povratak unatrag prema njegovom početku, nakon što se drama odigrala, da bi se s te tačke jasnije mogle vidjeti posljedice i iskušenja koja taj put donosi.

Nagovijestili smo već, ovim, kako osnovni smisao i značenje Selimovićevog romana *Derviš i smrt*, koincidiraju sa određenim shvatanjem istorije, u ovom slučaju prenesenim na ljudski plan. Razmatrajući odnos mitskog i istorijskog mišljenja u svom tekstu *Mitovi i istorija*, u kome se inače oslanja i na naše narodne umotvorine, govoreći posebno o Marku Kraljeviću, Mirča Eliade između ostalog govori o odbrani »pred terorom istorije« i mogućnosti čovjeka da »se suprotstavi istoriji« na jednoj, odnosno »da se skloni u podčovečanskoj egzistenciji ili u bekstvu«,⁵ na drugoj strani. U poređenju sa onom bezazlenom Ničeovom scenom u kojoj se sve to nagovještava, ovdje su stvari očito već stigle predaleko: istorija se ukazuje u neočekivanom i neželjenom značenju. Takvo shvatanje istorije, od trenutka kada i gdje se začinje, pa do kompletne argumentacije koja ga opravdava ili opovrgava, ne bi se moglo lako izložiti ni na daleko većem prostoru – ovdje ćemo, zato, samo u par rečenica, priručno i ugrubo reći na šta se tu zapravo misli.

Radi se o poimanju istorije kao jednom obliku otuđene čovjekove svijesti o sebi i svome mjestu u životu i svijetu. Kao što je već nagoviješteno, po tom shvatanju već onog trenutka kada se nešto dogodi i pređe u naše pamćenje, ono više nije onaj događaj, već svijest o njemu, u kojoj taj događaj više nije moguć u svom izvornom obliku. Ne radi se tu, dakle, o nekoj manipulaciji i iskrivljivanju istine (događaj je istinit samo u trenutku dok se događa), nego o procesu, bez koga pamćenje i svijest o tom događaju ne bi bili ni mogući. U pitanju je, dakle, suštinski princip istorije koji se kasnije sve više razvija i ojačava, počinjući da radi za svoj račun, podređujući ono što se zbiva sopstvenim zakonima i ograničenjima sadržanim u njegovoj prirodi. U tom smislu istorija se ukazuje kao zatvoreni sistem ili u najboljem slučaju kao dinamična struktura sa dosta izvjesnim dometom rasprostiranja u područje apsolutno shvaćene slobode. U strožije formuliranoj verziji tog shvatanja istorija je osamostaljeni oblik ljudskog mišljenja o svijetu u kome se taj svijet ne osjeća komotno i prirodno, nego se mora skupljati i prilagođavati jednom unaprijed smišljenom kalupu u koji se ne može smjestiti sva njegova suština. Istorijska svijest se tako ukazuje kao limitirana, čak lažna svijest, kao represivna svijest, svijest terora i tiranije, jednom riječju kao otuđena svijest koja svijet prepoznaje po sopstvenim mjerilima i artikuliše ga sopstvenim otuđenim jezikom. U pitanju je, naprosto, jedna beznadežna situacija: istorijska svijest se ukazuje kao neka vrste posude u koju se smješta sadržaj koji se sam po sebi ne bi mogao održati i ostati smislenim, niti on,

⁵ Mirča Eliade, »Mitovi i istorija«, *Mit, tradicija, savremenost*, Nolit, Beograd, bez godine izdanja, 274.

taj sadržaj, može mijenjati oblik te posude i prilagođavati ga sopstvenom stanju i izgledu.

Takva pozicija istorijske svijesti potvrđuje se i u obratnom smislu – kada se ona ukazuje kao pribježište i mirna luka u koju se stiže nakon burnih događaja, koji tek tu dobijaju svoju konačnu mjeru i pravi smisao. Istorija se tu shvata kao zavjetrina u koju se čovjek sklanja pred potjerom nestalnih i nesigurnih zahtjeva i mjerila svakodnevnog života. U njoj su događaji i zbivanja uhvaćeni i svedeni na liniju koja čini granicu iza koje se nazire vječnost postojanja. Ta njena vječna mjerila u ovom slučaju se pojavljuju kao toplo gnijezdo utočišta koje se oblikuje u nekoj naknadnoj perspektivi usmjerenoj na prostor izvan, ili bolje rečeno, mimo života. Ali i kao takva ona ne gubi svoj otuđeni karakter, nego ga naprotiv još jednom potvrđuje.

Nosilac te ideje u romanu je hafiz Mehmed koji je život provodio »nagnut nad požutjelim knjigama istorije«, kao da je postojalo samo vrijeme koje će proći. Živeći tako »srećno isključen iz života«, on je »mogao da piše samo filozofiju istorije, beznadnu filozofiju neljudskih razmjera, ravnodušan za običan život koji traje«. A s obzirom da je ovo utočište ipak samo posljedica potrebe da se od nečega bježi, njegova *beznadnost* i njegove *neljudske* razmjere pouzdan su pokazatelj da je istorijska svijest i u ovom slučaju otuđena i da kao takva zahtijeva od čovjeka podređen i podanički položaj.

Svoj takav status istorijska svijest održava određenim institucijama, instrumentima, kategorijama i načelima kao što su država, zakon, vlast, vjera, moral itd. Kao globalna svijest koja se slojevito i uvijek na drugačiji način tim instrumentarijem prenosi i primjenjuje na pojedinca, a onda u te kategorije ponovo vraća obogaćivajući ih dodatnim nijansama, ona pokazuje svoju vitalnost i sposobnost trajnog obnavljanja. S obzirom da nije od Boga data, niti je došla sama od sebe, nego je u njeno modelovanje i održavanje uvijek uključen pojedinac, njena otuđenost i pogubno djelovanje na čovjeka putem pomenutih instrumenata i kategorija djeluju još apsurdnije: to čovjek sebe zapravo podvragava torturi načela koja je prvo sam izmislio, a onda ih trajno štiti i održava primjenjivanjem na sebi.

Vratimo se sada na Selimovićev roman *Derviš i smrt*, gdje sasvim jasno vidimo kako se ovako shvaćena struktura istorijske svijesti na impresivan način prosljeđuje u strukturu romana, dotičući u njegove najudaljenije dijelove i prožimajući sve njegove slojeve, istovremeno se zagrijavajući do usijanja i prerastajući u plamen u kome kao dobrovoljne, samoprinesene žrtve izgaraju njegovi likovi. Time se ostvaruje osnovno poetičko načelo istorijskog romana. Naprijed pomenute kategorije i instrumenti kojima se održava i realizuje istorijska svijest temeljna su ograničenja u okviru kojih se na uzbudljiv način oformljuje ljudska situacija Selimovićevog čovjeka. Tu bi, valjda, prije svega, trebalo tražiti razloge na osnovu kojih bi se ovo djelo moglo svrstati u kategoriju istorijskog romana.⁶ A po tome što se od-

⁶ Pojam istorijski roman, kao što je poznato, prvobitno se uspostavlja u vezi sa imenom Valtera Skota. «Takozvanom istorijskom romanu pre Valtera Skota nedostaje upravo ono što je specifično istorijsko: motivisanje osobnosti junaka istorijskim svojstvima njihovog vremena», kaže Lukač (Dord Lukač, *Istoriski roman*, Kultura, Beograd, 1958, 9). Istorijski roman se, međutim, »principijelno ne

vija u jednom udaljenom istorijskom vremenu ovaj roman je možda i ponajmanje istorijski.⁷ Njegovi likovi su žrtve otuđenih, institucionalizovanih načela, ali na način koji je samožrtvovanje, jer se ukazuje kao svjesni izbor, kao nastojanje da se ta načela vatreno brane i po njima živi.

Čovjek Meše Selimovića ogrezao je u borbi između slobode i načela, ali to nije ni borba za slobodu, ni borba za načela, nego razapetost na krst nepomirljivosti ovih kategorija od kojih je svaka uzor do koga se ne može stići zbog prepreke koju predstavlja ona druga. Glavni lik romana Ahmed Nurudin stalno je zapravo nad provalijom koja se otvara između ta dva principa, u trajnom padanju niz njenu prazninu, kao kroz vakum, bez izgleda da ikad stigne do dna. Jer dna i nema, niti ga može biti sve dok ta dva načela djeluju jedno naspram drugog, a djelovaće sve dotle dok čovjek bude imao potrebu da sopstvenom životu daje neki smisao.⁸

Paradigma takvog čovjekovog statusa upečatljivo se ukazuje u jednoj slici, opet vezanoj za rijeku iznad koje se nalazi dervišova tekija, u kojoj Ahmed Nurudin prepoznaje svoju sudbinu: »Rječica je slična meni, bujna i plaha ponekad, a češće tiha, nečujna. Krivo mi je bilo kad su je zagatili ispod tekije i jarkom natjerali da bude poslušna i korisna, da kroz badanj tjera vodenični točak, a radovao se kad je, nabujala, razrušila ustavu i potekla slobodno. A znao sam da samo ukroćena melje žito«. Sve zapravo i jeste u tome. Sama po sebi ljudska sloboda moguća je samo kao ap-

---

razlikuje od romana uopšte; on ne predstavlja nikakvu posebnu vrstu ili podvrstu. Njegov specifični problem, prikaz ljudske veličine u proteklim vremenima, mora da bude rešavan u granicama opštih uslova romana« (Isto, 118).

⁷ »Istorijsko vreme, samo po sebi, to je nevažno. Važna je sama priča, njen unutrašnji prostor (...) gde se priča odigrava.« (Predrag Palavestra, »Duh pobune u književnom delu Meše Selimovića«, *Književno djelo Meše Selimovića*, zbornik radova, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Institut za jezik i književnost, Institut za književnost, Sarajevo, 1990, 17). »Mogućno je, dakako, iskonstruisati neki vek i neko mesto gde se ovaj roman zbiva – recimo sedamnaesti vek u Sarajevu, u čaršiji, u tekiji smeštenoj nedaleko od Miljacke i njenih gudura, s bunama u Posavini u daljoj pozadini. Ali da li je zaista u tome reč? U svakom slučaju, priča i karakteri nisu u svom začetku u tom veku i na tom mestu ponikli« (Svetozar Koljević, »Apstraktna teorija u *Dervišu i smrti*«, *Djelo Meše Selimovića u književnoj kritici*, Oslobođenje, Sarajevo, 1986, 89). Da su »problemi koji pred nama stoje« univerzalni i da »uopšte nisu povezani za Sarajevo XVII stoljeća«, kako se čini na prvi pogled, smatraju i drugi kritičari (L. Aninski, »Meša Selimović i njegova knjiga o čovjeku« (*Kritičari o Meši Selimoviću Sa autobiografijom*, priredila Razija Lagumdžija, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 148). Time se i može objasniti činjenica da je pisac odbacio »nekritički postulat imitiranja jezika epohe« i da način mišljenja koji »pripisuje svojim junacima, nije tesno povezan sa epohom« u koju je smještena radnja romana (Zbignjev Florček, »Veliki Selimovićev roman«, *Kritičari ...*, 142). »Selimović se s ljubavlju pobrinuo za verodostojnost jedne kulise, koja je strogo funkcionalna kao kulisa, i ništa više« (Ivan Lalić, »Roman o čoveku i smrti«, Isto, 113).

Što se vremena tiče, u koje je roman smješten, mada je ono zaista nebitno, ponegdje se spominje i 18. vijek, ali se čini da se radnja zapravo odvija tridesetih godina 19. vijeka. Tada su se, naime, u romanu sasvim prepoznatljivi, dešavali poznati događaji u vezi sa pobunom bosanskog begovata protiv centralne turske vlasti koju je predvodio Husein kapetan Gradšćević.

⁸ »Ako je u poetskoj filosofiji Meše Selimovića sadržana neka celovita vizija života i čoveka, – a jeste – onda ta vizija počiva na saznanju da ni Bog, ni moral, ni kultura, ni sudbina, ni bilo koji apstraktan smisao života nisu dati pre ličnosti i nisu realnost iznad ličnosti« (Milan Radulović, »Istorijski i kulturološki kontekst u pripovetkama Meše Selimovića«, *Književno djelo Meše Selimovića ...*, 103).

straktni ideal, kao neki zamišljeni prostor u kome se čovjek kreće mekim mjesečarskim korakom koji se ničeg ne tiče i nikoga ne obavezuje, čak ni njega samoga. Čim se u tom koraku osjeti težina, namjera i svrha, on više nije slobodan i sebi dovoljan, jer ga obavezuje neki smjer i cilj. Čitav ovaj roman sazdan je na tom principu, a njegov neosporno tragični karakter proizlazi iz te činjenice. Primjera za to ima toliko i oni su tako impresivni da bi naprosto bilo nepravedno izdvajati ih ili rangirati. Jer, svi oni potvrđuju samo jedno i uvijek isto: trajna čovjekova težnja za slobodom ugrožena je i opterećena sopstvenom svrhom i svojim konačnim smislom. A kako se konačna svrha i smisao slobode u stvari iscrpljuju u težnji za njom, taj krug se neprestano i uvijek isponova opisuje, pri čemu se čovjek pojavljuje kao talac koji uzaludnost tog čina plaća svim svojim bićem.⁹

Neposredni podsticaj za ovaj roman bio je jedan tragični događaj u Selimovićevoj porodici kada je pisac izgubio brata, koji je negdje pred kraj 1944. godine bio strijeljan, zbog toga što je navodno prekršio partijsku disciplinu. To je paradigmatična situacija u kojoj osamostaljeni i otuđeni moralni i ideološki zahtjevi, postavljeni u ime globalnog čovjekovog spasa i izbjavljenja, na individualnom ljudskom planu vode u poraz i propast. S obzirom na univerzalnu važnost i smisao ove situacije, nju je bilo moguće smjestiti u bilo koje doba, zbog toga što su struktura otuđene istorijske svijesti i način njenog funkcionisanja univerzalni u svim vremenima. Peripetije kroz koje Ahmed Nurudin prolazi da bi spasio brata što se gubi i tone u glib institucionalizovane vlasti i njene ideologije, na prvi pogled nemaju ništa zajedničko sa onim što se dešavalo sa piščevim bratom Šefkijom u jednom sasvim drugom vremenu, ali se radi o istom principu i istom rezultatu. (Razlog premještanja te situacije iz jednog nama bliskog i prepoznatljivog vremena i ambijenta u drugo vrijeme i drugačije prilike nije teško dokučiti i tiče se distance bez koje bi sve to bilo mnogo teže uvjerljivo i sugestivno ispričati).¹⁰

Naprijed naznačene osobenosti i struktura istorijske svijesti u saobraznosti sa jednim prepoznatljivim shvatanjem ljudske slobode podjednako se mogu odnositi na bilo koje vrijeme.¹¹ Ali ta situacija u svakom periodu ne bi bila ovako lako uočljiva niti bi na ovaj način snažno djelovala. Time se može objasniti zašto je radnja romana smještena u jednu udaljenu provinciju turske carevine, u Bosnu, i u vrijeme u kome su institucije i instrumenti zaštite vladajućeg poretka bili jasno

⁹ »Teška iskušenja u kojima čovek mora da upotrebljava svoju slobodu da bi izabrao između života i smrti i između dobra i zla mogu se isto tako istinito opisati kao izazovi koji dolaze od Boga i kušanja koja dolaze od đavola« (Arnold Tojnbj, *Istraživanje istorije*, tom II, Prosveta, Beograd, 1971, 217).

¹⁰ »Kad sam čuo da je Šefkija strijeljan, doživio sam šok. Ležao sam, nemoćan da išta shvatim, i neprestano plakao« (*Kritičari o Meši Selimoviću Sa autobiografijom ...*, 341). Mnogo kasnije, kad se u horizontu piščevog intelektualnog i književnog iskustva sve to smirilo i stišalo, bili su sazreli uslovi da se o tome napiše roman. »Sve je bilo izmeditirano, pretvoreno u moguće opšte iskustvo, kao odnos i sukob između ideologije i pozlijeđenog pojedinca« (Isto, 349). Potom je u relativno kratkom periodu za nastanak tako kapitalnog djela (od 1962. do 1966. godine) taj roman i napisan.

¹¹ U tom pogledu mišljenje da je mehanizam represivnih prinuda, uobličien u sistem, pojava modernog doba, unekoliko ipak podliježe provjeri (Miodrag Petrović, *Romani Meše Selimovića*, Gradina, Niš, 89). Može se, doduše, reći da je ta savremena pojava uočena i temeljno definisana tek u novije vrijeme.

izraženi i strogo sprovedeni. Država, vlast i vjera kao državna ideologija, bili su u tom periodu kasnog feudalizma neprikosnovene institucije u okviru kojih se konstituisala i iz kojih je potom rigorozno kontrolisana istorijska svijest tadašnjeg čovjeka. One na reprezentativan način artikulišu princip ograničavanja ljudske slobode pomoću otuđenih kategorija koje je kao temeljne vrijednosti ustanovio i stvorio sam taj čovjek. Država, vlast i jedna partija, čija je ideologija istovremeno i državna ideologija iz vremena u kojem je pisac živio, na istovetan način su učestvovali u stvaranju strukture istorijske svijesti i na način njenog funkcionisanja kao i u vremenu u kome se odvija radnja romana. U oba slučaja radi se o ideologiji vjernika koja u ime čovjeka vrši represiju nad njim, pri čemu se nema na umu vrednovanje ni jednog ni drugog sistema uređenja društva odvojeno ili u poređenju jednog s drugim, već o principu nastajanja i funkcionisanja određene istorijske svijesti; ona je na isti način, u istoj mjeri, ili na manje uočljiv način, otuđena i u građanskom društvu. Uostalom, problem reifikacije (postvarenja) ili otuđenja, kao snažna preokupacija izvjesnih intelektualnih krugova u Evropi¹² upravo u vrijeme kada je M. Selimović doživljavao punu intelektualnu i književnu zrelost, potvrđenu upravo ovim romanom, i nije nastao kao pitanje identifikacije ljudi u feudalnom ili u socijalističkom sistemu, nego kao posljedica krize zapadnoevropskih demokratija u kojima su ljudska sloboda i čovjekov identitet bili ugroženi preorganizovanošću privrednog i društvenog života u kome su nekontrolisanu moć nad ljudskom jedinkom preuzeli otuđeni tehnološko-tehnički i informatički sistemi. U tom pogledu ovaj Selimovićev roman je izuzetno savremen, jer artikuliše zebnju i nemoć evropskog čovjeka tog vremena, zarobljenog i ugroženog narastanjem otuđenih institucionalnih sila koje djelujući u njegovo ime i za njegovu korist ugrožavaju izvorni smisao njegove slobode i participacije u kreiranju sopstvenog mjesta u životu i svijetu. Zbog toga je ovaj roman naišao na izuzetno dobar odziv čitalaca ne samo kod nas nego i u svijetu.

POVZETEK

V besedilu je prikazano, kako se struktura odtujene zgodovinske zavesti uključuje u strukturu romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića in s tem uresničuje temeljno poetično načelo zgodovinskega romana. Ta proces določa usodo Selimovićevih likov, ki iščejo absolutno razumljeno svobodo. Človek Meše Selimovića se je znašel v boju med svobodo in načeli; vendar to ni ne boj za svobodo niti za načela, ampak razpetost na križ nespremenljivosti teh kategorij. Glavni lik romana Ahmed Nurudin stalno stoji nad prepadom dveh načel, prepadom, ki ga ne more premostiti in tako doseči celovitosti človeške svobode. Vendar tako, kot se namen in smisel svobode v težnji za njo izčrpavata, se

¹²Radi se o snažnom intelektualnom naporu neomarksističke evropske ljevice, posebno u Francuskoj i Italiji, koja je na izuzetno produktivan način, tumačeći Marksovu kategoriju *fetišizam robe*, pokušavala da kritikom savremenog zapadnoevropskog građanskog društva i temeljnom revizijom dotadašnjeg tumačenja Marksa u socijalističkim zemljama, dođe do jednog novog, prihvatljivog shvatanja ljudske slobode. S obzirom na specifičnost razvoja socijalizma u Jugoslaviji, sasvim je razumljivo da je taj napor bio veoma dobro primljen kod slobodoumnijeg dijela jugoslovenskih intelektualaca, među kojima je nesporno bio i Meša Selimović.

hkrati krog neprestano ponovno zarisuje, pri čemer se človek pojavlja kot talec, ki brezuspešno tega početja plača s celim svojim bitjem.